

İRAN'DA BÜYÜK SELÇUKLU CAMİ MİMARİSİ¹

PROF. DR. OKTAY ASLANAPA*

İslamiyetin ilk çağlarında İran'da iki ayrı tip camilerin biri Emevi camileri gibi avlu etrafında payeli camiler, diğer Sasani yapılarından alınan tek eyvanlı camilerdir. En eski örnek Hazarın güney doğusunda Damgan'da 760 da yaptırıldığı tahmin edilen Tari Hane avlu etrafında payeli camidir. Bundan 200 yıl sonra 960 da İsfahan'ın doğusunda Nayin Mescid-i Cuması ana hatlarıyla Tarihane'yi andırmakla beraber hafif sivri kemerler yerine tam sivri kemerler, beşik tonoz yerine sivri tonoz gelmiştir. Bütün payeler, duvarlar, kemerler ve mihrabı zengin ştuk süslemelidir. Diğer bir fark olarak minare kible duvarının sol köşesine camiye bitişik yapılmıştır. Güney İran'da Şiraz'ın 200 km doğusunda Niriz'de değişik planlı başka bir cami 973 tarihli Niriz Mescid'i Cuması'nın eski kısımları büyük kible eyvanı ile kuzey köşesinde yükselen silindir minareden ibarettir.

Böylece Doğu ve Orta İran'da avlu etrafında payeli cami planı gelişirken Güney İran'da tek eyvanlı caminin plan ve cephe mimarisi kalıntıları Sasani yapılarını hatırlatmaktadırlar.

Selçuklu devrinin başında Zevvare Pamenar Camii avlu etrafında payeli Damgan ve Nayin camileri planına göre fakat daha küçük ölçüde yapılmıştır. Kible revaklarında birer mihrabın bulunması ayrıca birinci ve altıncı revakların tromplu küçük kubbe örtüsü bir yeniliktir. Bundan sonra Selçuklular eski camilere birer mihrap

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

İslamiyetin ilk çağlarında İran'da iki ayrı tip camilerin biri Emevi camileri gibi avlu etrafında payeli camiler, diğer Sasani yapılarından alınan tek eyvanlı camilerdir. En eski örnek Hazarın güney doğusunda Damgan'da 760 da yaptırıldığı tahmin edilen Tari Hane avlu etrafında payeli camidir. Bundan 200 yıl sonra 960 da İsfahan'ın doğusunda Nayin Mescid-i Cuması ana hatlarıyla Tarihaneyi andırmakla beraber hafif sivri kemerler yerine tam sivri kemerler, beşik tonoz yerine sivri tonoz gelmiştir. Bütün payeler, duvarlar, kemerler ve mihrabı zengin ştuk süslemelidir. Diğer bir fark olarak minare kible duvarının sol köşesine camiye bitişik yapılmıştır. Güney İran'da Şiraz'ın 200 km doğusunda Niriz'de değişik planlı başka bir cami 973 tarihli Niriz Mescid-i Cuması'nın eski kısımları büyük kible eyvanı ile kuzey köşesinde yükselen silindirik minareden ibarettir.

önü kubbesi ekleyerek planı zenginleştirmişlerdir. Ayrıca üç tarafı açık tek kubbeli köşk tipi camileri de yenilik olarak getirmişlerdir.

Daha sonra Selçuklular Karahanlı ve Gazneli Kervansaray ve Saraylarında uygulanan 4 eyvanlı plan şemasını cami mimarisinde değerlendirmiş ve ilk olarak 1135 tarihli Zevvare Mescid-i Cuması bu plana göre yapılmıştır. Bundan sonra bütün İran ve Orta Asya camilerinde bu plan uygulanmıştır. Selçuklu camileri daha çok Orta İran'da toplanmış en önemli eserler İsfahan ve çevresinde yer almıştır. Kazvin'de de mimari ve süslemenin gelişmesi bakımından çok önemli camiler vardır. Kirman, Yezd ve Şirazda buna katılırsa İran'da Selçuklu camilerinin bulunduğu yerler tamamlanmış olur. Bunun dışında bir kaç yerde mimari önemi olmayan veya asıl camiden çok az bir kısım kalan camiler de Selçuklu dönemine aittir.

Cami mimarisinde yenilik ve gelişme İsfahan Mescid-i Cuması'nda Melikşah kubbesi ile başlamış bundan sonra Terken Hatun kubbesi ve diğer köşk tipi camilerle birlikte bir cephe mimarisinin gereği anlaşılmıştır. Türk mimarisinde cephe daima çok önemli görülmüştür. Bunun için Selçuklular kubbelerin önüne bir eyvan eklemişlerdir. Daha 1019/ 1020 tarihli Rıbat-ı Mahi'de görülen kubbe eyvan birleşmesini Selçuklular abidevi ölçüde uygulamışlardır. Daha sonra kubbeli mekân yanlara doğru genişletilmiş ve ön tarafı revaklı bir avlu hâline getirilmiştir. Güney eyvanın karşısına ikinci bir eyvan ekleyerek abidevi portalle bir cephe mimarisi uygulamışlardır. İran'da Selçuklu camilerinin bütün yeniliklerinin tek bir plan halinde gerçekleştirildiği ilk eser, Zevvare'de 1135 tarihli Mescid-i Cuma'dır. Burada kubbe önünde mihrapla dört eyvanlı ve minareli küçük Selçuklu Camii muazzam bir gelişmenin başlangıcı olmuştur. 7.45 m. çapındaki kubbe artık planın bütünü içinde yerini almıştır. Karahanlı kervansaraylarında ve Gaznelilerin saraylarında gördüğümüz dört eyvanlı

plan şeması ilk defa bir Selçuklu camii içinde değerlendirilmiş ve bundan sonraki bütün İran ve Orta Asya camileri için yeni bir çığır açılmıştır.

Planda kubbe önünde bulunan kible eyvanı, kuzey eyvanından daha geniş ve yüksek, kuzey eyvanı da yan eyvanlardan geniştir. Minare batı cephesinin güney köşesine yakındır ve İran'ın en eski tarihli minarelerinden biridir. Kubbeyi taşıyan duvarlar eyvana doğru geniş bir kemerle yanlara doğru ikişer kemerle açılmış, yalnız mihrap duvarı kapalı kalmıştır. Zengin ştuk süslemeli mihrap, camiden 21 yıl sonra 1156 da tamamlanmıştır. Duvarların üst kenarlarında çiçekli kûfi kitabe kuşağından bazı kısımlar dökülmüştür. Üç dilimli tromplar nişlerde bölümlere ayrılmış 16 sivri kemerle kubbeye geçiş sağlanmıştır. Tromplar bölgesinde ve kubbenin içinde tuğlaların değişik dizilmesinden geometrik örnekler, baklavalardan meydana getirilmiştir. Tarih kitabesi avlu cephesinin üst kısmında bulunmaktadır. Zevvare camii'den sonra, başta Ardistan ve Isfahan Mescid-i Cumaları olarak diğer camiler de dört eyvanlı hale getirilmiştir. İran'da XII. yy. Selçuklular devrinden kalan en ilgi çekici camilerden biri de Ardistan'da Mescid-i Cuma'dır. Abbasilerden kalma eski bir cami yerinde yapılmıştır. Zevvare camii ile aynı ölçüde 7.45 m. çapındaki kubbeli mekânın yapılış tarihi kesin olarak bilinmiyor. Fakat Zevvare'den daha önce tek kubbe hâlinde yapıldığı ve Zevvare Camii kubbесinin bunu örnek aldığı kabul edilir. Alt kısım çiçekli nesih bir kitabe kuşağı ile nihayetlenmekte bunun üzerine Isfahan Mescid-i Cumasındaki Kümbeti Hakiye benzer bir tromp ve kubbe sistemi yerleştirilmiş bulunmaktadır. Tuğlaların değişik dizilmesinden meydana gelen örnekler ve kubbe içindeki baklavalardan Zevvare'den daha itinalıdır. Burada diğer Selçuklu camilerinden farklı olarak kubbeyi taşıyan payeler arasındaki kemerlerin iç yüzleri kitabeler ve alçı süslemelerle canlandırılmış ve böylece mekân etkisinde mimarının asaletini bozmayan bir

Daha sonra Selçuklular Karahanlı ve Gazneli Kervansaray ve Saraylarında uygulanan 4 eyvanlı plan şemasını cami mimarisinde değerlendirmiş ve ilk olarak 1135 tarihli Zevvare Mescid-i Cuması bu plana göre yapılmıştır. Bundan sonra bütün İran ve Orta Asya camilerinde bu plan uygulanmıştır. Selçuklu camileri daha çok Orta İran'da toplanmış en önemli eserler Isfahan ve çevresinde yer almıştır.

İran'da Selçuklu camilerinin bütün yeniliklerinin tek bir plan halinde gerçekleştirildiği ilk eser, Zevvare'de 1135 tarihli Mescid-i Cuma'dır. Burada kubbe önünde mihrapla dört eyvanlı ve minareli küçük Selçuklu Camii muazzam bir gelişmenin başlangıcı olmuştur. 7.45 m. çapındaki kubbe artık planın bütünü içinde yerini almıştır. Karahanlı kervansaraylarında ve Gaznelilerin saraylarında gördüğümüz dört eyvanlı plan şeması ilk defa bir Selçuklu camii içinde değerlendirilmiş ve bundan sonraki bütün İran ve Orta Asya camileri için yeni bir çığır açılmıştır.

zenginlik elde edilmiştir. H. 553-555 (1158 ve 1160) tarihlerinde komşu şehirdeki Zevvare camiine göre Ardistan camii de dört eyvanlı hale getirilmiş, cami o zaman daha birkaç yıllık olduğu halde, plânı eskimiş gibi görüldüğünden, büyük hayranlık uyandıran Zevvare camii plânına göre değiştirilmiş ona uydurulmuştur. Bu arada eski, harap Abbasi camiinin sütun paye ve revak kemerleri gibi bazı kısımları da kullanılmıştır. Kubbeli kısımdaki büyük kitabe 1158, güney eyvanındaki kitabe 1160 tarihlidir. Mihrap da H. 553 (1158) den kalmadır. Minare burada da Kuzey-batı köşesindedir.

Selçuklular İran'da ilk defa orijinal bir cami mimarîsi meydana getirmişler, bunun için Karahanlı ve Gazneli camilerinde ortaya çıkan gelişmeleri değerlendirmişlerdir. Plân içinde, kubbe dıştan hâkim bir görünüşe sahip olmuştur. Gerçi, tromplu kubbe ve eyvanın İran'da ta Sasanilere ve Part'ara kadar uzanan eski bir tarihi vardır. Aynı şekilde sütun, paye, kemer ve tonoz da her devirde kullanılmış mimarî unsurlardır. Fakat bunların hepsini yeni bir mimarî içinde değerlendirmek ve orijinal plan şekilleri halinde camilere, medreselere, kervansaraylara yerine göre tatbik ederek yeni bir üslûp yaratmak Selçukluların işi olmuş, onların millî karakteri sanatlarında ifadesini bulmuştur.

İran'dan başlayarak Orta Asya'ya kadar bundan sonraki camilere yeni bir abidevi manzara kazandırmış olan Selçuklu cami plânı kalabalık bir

cemaatin namaz kılması için ideal bir şekil değildir. Eyvanlar, mihrabın her taraftan görülmesine imkân vermez, Namaz kılanlar da birbirlerini görmezler. Bu yüzden asıl mihrap, çok küçük kalmış, çeşidi yerlere mihraplar yapmak gerekmiştir. Eyvanların çok yüksek görünmemesi için, revakları iki katlıdır. Selçuklular birbirleriyle güç kaynaşan unsurları bir araya getirerek çok abidevi bir mimarî yaratmışlar ve bu yüzden pratik bakımdan camiye uymadığı halde bu plân, bütün İran'da ve Asya'da hâkim olmuştur.

Minareler

Karahanlılar, Gazneliler ve Delhi Kutup Minar'da gördüğümüz gibi Türkler çeşitli minare şekilleri denedikten sonra, Selçuklular İran'da ince uzun, silindirik

minareleri geniş ölçüde yerleştirerek kendi zevklerine en uygun şekli bulmuşlardır. İsfahan yakınında 1122 (515) tarihli altta sekizgen, üstte kalın silindir biçiminde Çar Menar ve 1129 tarihli Sin minaresi gibi bazı istisnalar dışında poligon veya dört köşeli alt kısım tamamen kaybolmuştur.

Bunların en eskisi Damgan Mescidi Cumasında daha Tuğrul Bey zamanından kalma 1058 (450) tarihli, yukarıya doğru incelen yüksek endamlı, silindirik Selçuklu minaresidir. Ortada geniş bir kitabe kuşağı ve çok ince diğer beş kuşakla belirsiz şekilde bölümlere ayrılmakla beraber, kuvvetle yukarı yükseliyor. Bunun dışında düz silindirik gövde yalnız tuğlaların dizilmesinden meydana gelen baklavalara ve geometrik örnekler ve bir de ince kufi kabartma çini kitabe kuşağının açık mavi veya firuze sırlanmasıyla süslenmiştir. Selçukluların ilk çinili mimarî eseri olması bakımından da bu minarenin ayrı bir yeri vardır. Bugün yıkılmış olan şerefe çok yukarıda bulunuyordu. Save'de Mescidi Meydan minaresi 1060 (453) tarihinde bundan hemen iki üç yıl sonra ikinci Selçuklu Minaresi olarak, yine Tuğrul Bey zamanında yapılmıştır. Zevvare'de plânı önemsiz ve Selçuklu alçı kabartmaları üzerine İlhanlı alçı süslemelerin kaplanmış olan Mescid-i Pûmenâr'ın 1068-9 (461) tarihli zarif silindirik minaresi ise Alparslan zamanından kalmıştır. Tuğla üzerine oyma, rumilerle süslü kufi kitabe kuşağı Damgan minaresinden sonra ikinci Selçuklu kitabesidir. Minarenin gövdesinde bundan başka süsleme yoktur. Sade tuğla dizisi halinde yükselir. Şerefesi yıkılmıştır.

İran'da XI. yy. sonuna kadar yaptırılan diğer Selçuklu minareleri Keşan'da 1073 (466) tarihli Mescidi Cuma minaresiyle, İsfahan yakınında Barsiyan Mescidi Cumasının 1097 (491) tarihli minareleridir. XII. yy. boyunca ve daha sonraları artık Selçukluların yerleşmiş olan bu silindirik zarif minareleri geliştirilip zenginleştirilerek devam etmiştir.

İran'da XI. yy. sonuna kadar yaptırılan diğer Selçuklu minareleri Keşan'da 1073 (466) tarihli Mescidi Cuma minaresiyle, İsfahan yakınında Barsiyan Mescidi Cumasının 1097 (491) tarihli minareleridir. XII. yy. boyunca ve daha sonraları artık Selçukluların yerleşmiş olan bu silindirik zarif minareleri geliştirilip zenginleştirilerek devam etmiştir.

EKLER

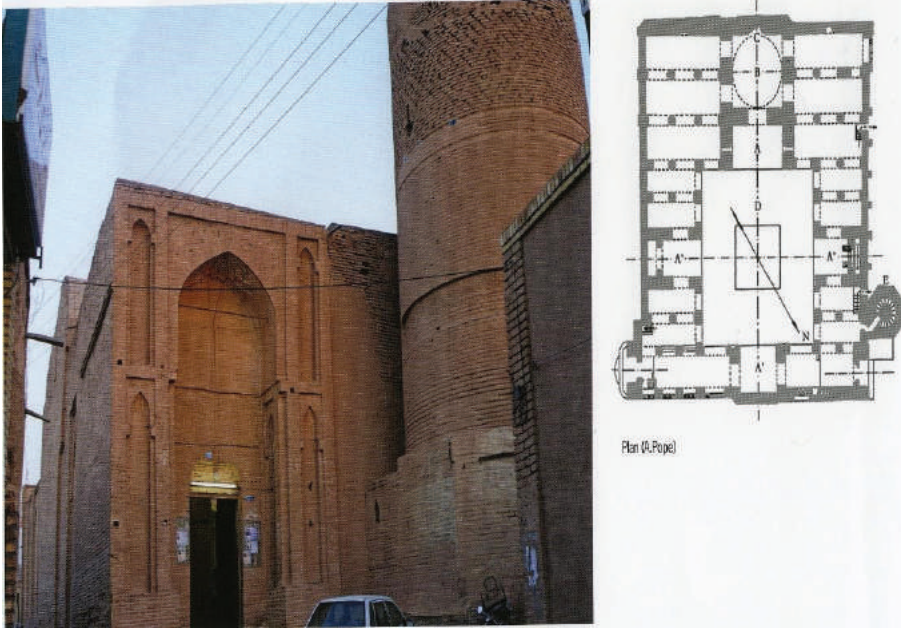

Foto 1. Zevvare Mescidi Cuması Planı

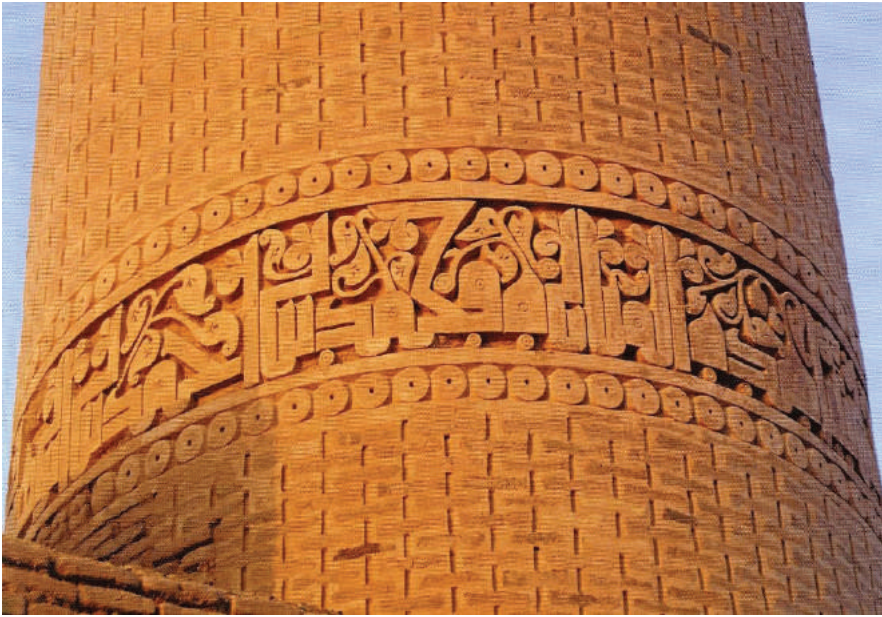

Foto 2. Zevvare Pamenar Camii Minaresi

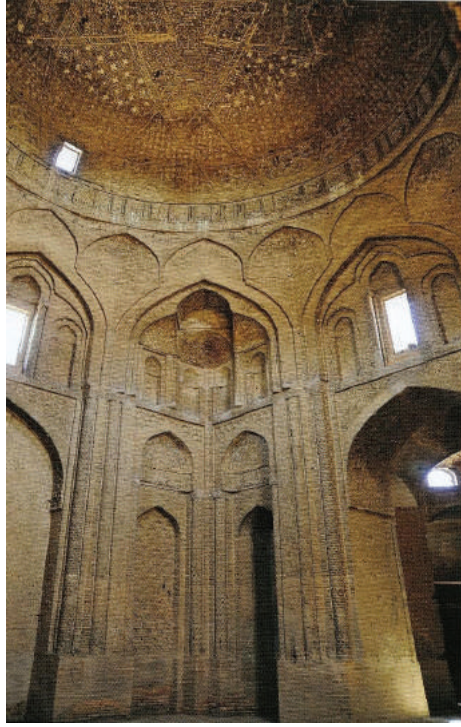

Foto 3. Isfahan Cuma Camii

Foto 4. Ardistan Cuma Camii

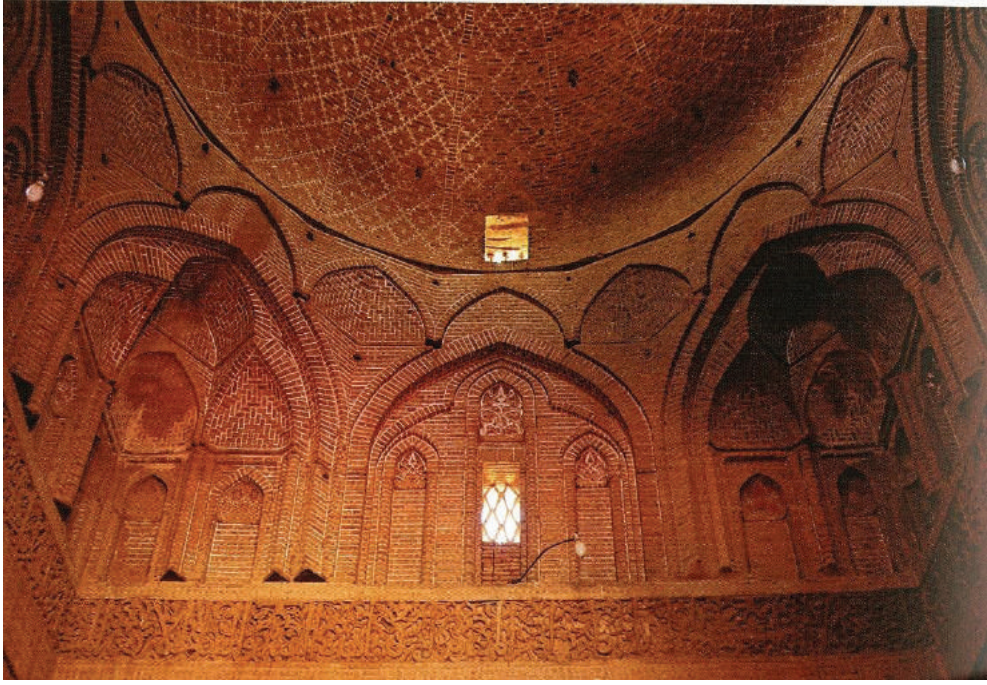

Foto 5. Ardistan Cuma Camii

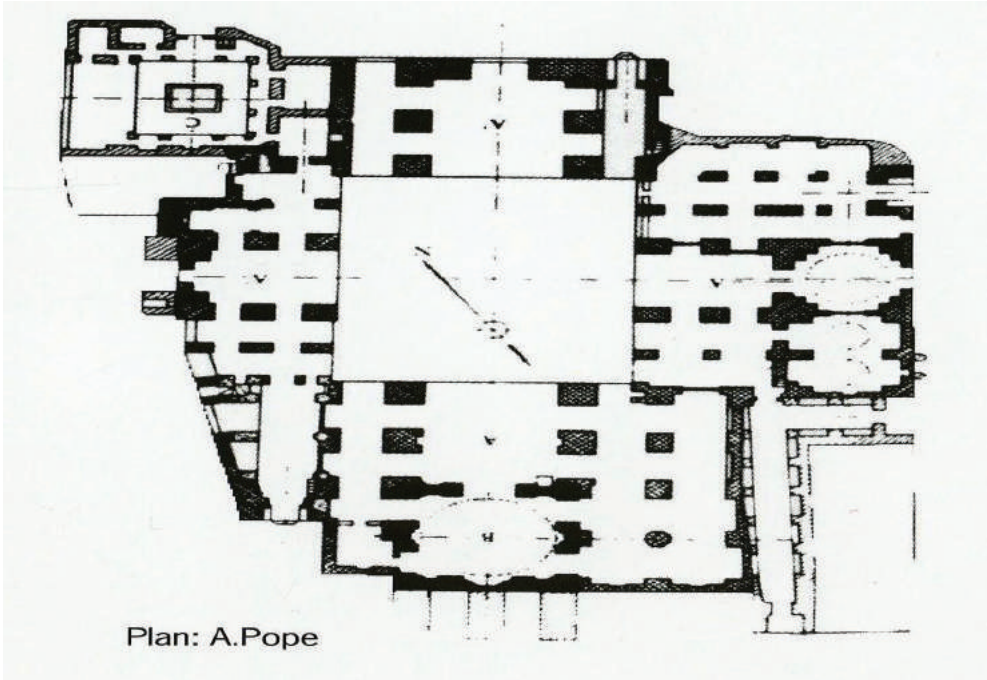

Foto 6. Ardistan Cuma Cami Planı

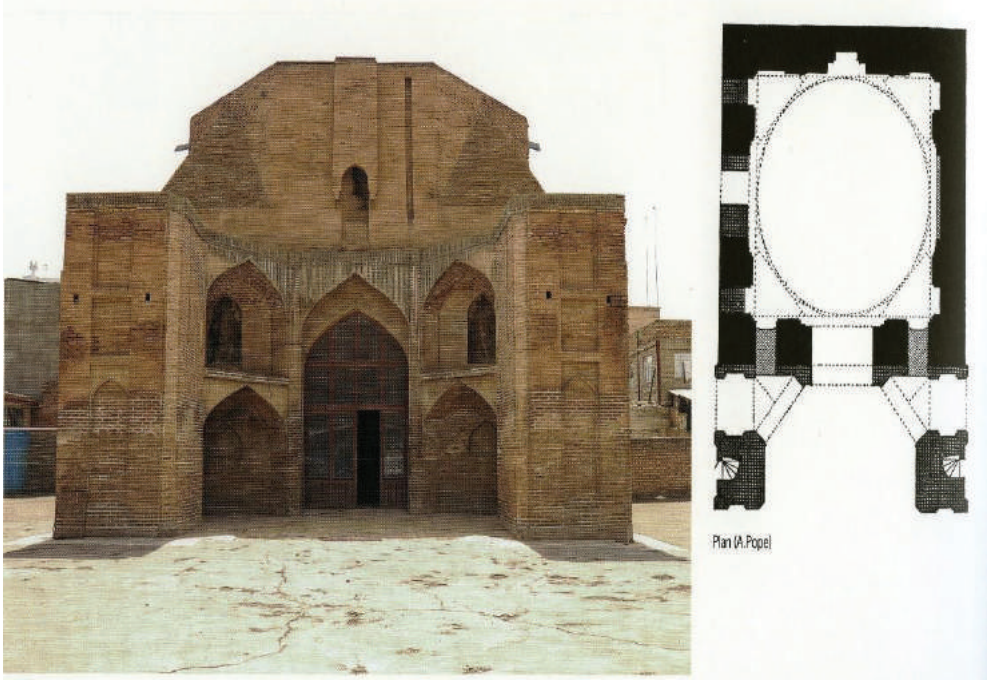

Foto 7. Haydariye Cami

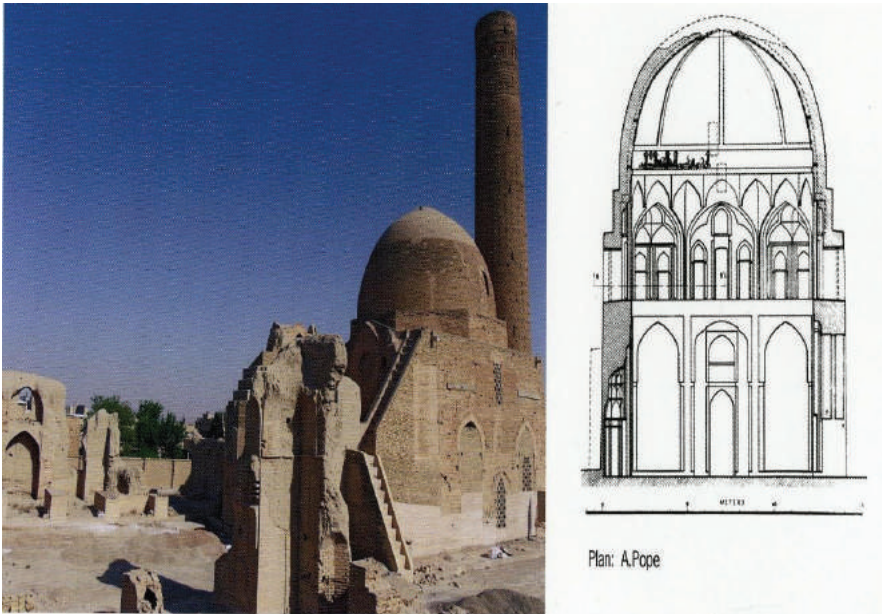

Foto 8. Barsiyan Cuma Camii

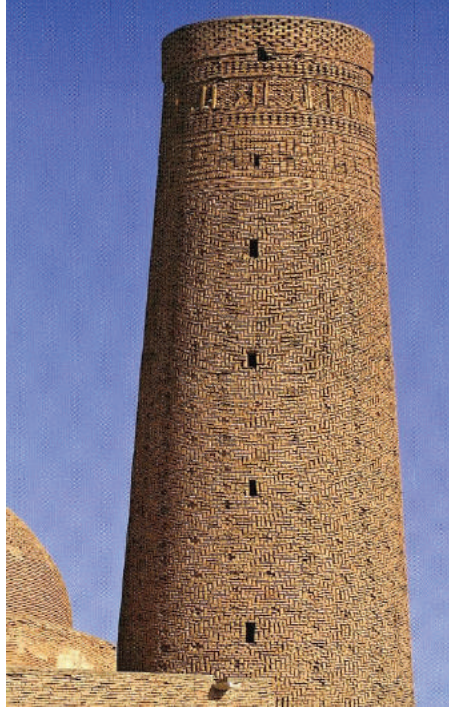

Foto 9. Barsiyan Cuma Camii

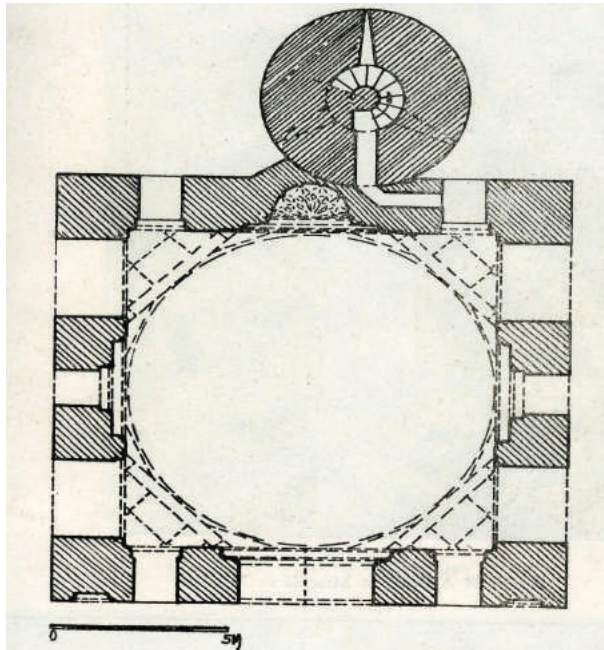

Foto 10. Barsiyan Cuma Camii Planı

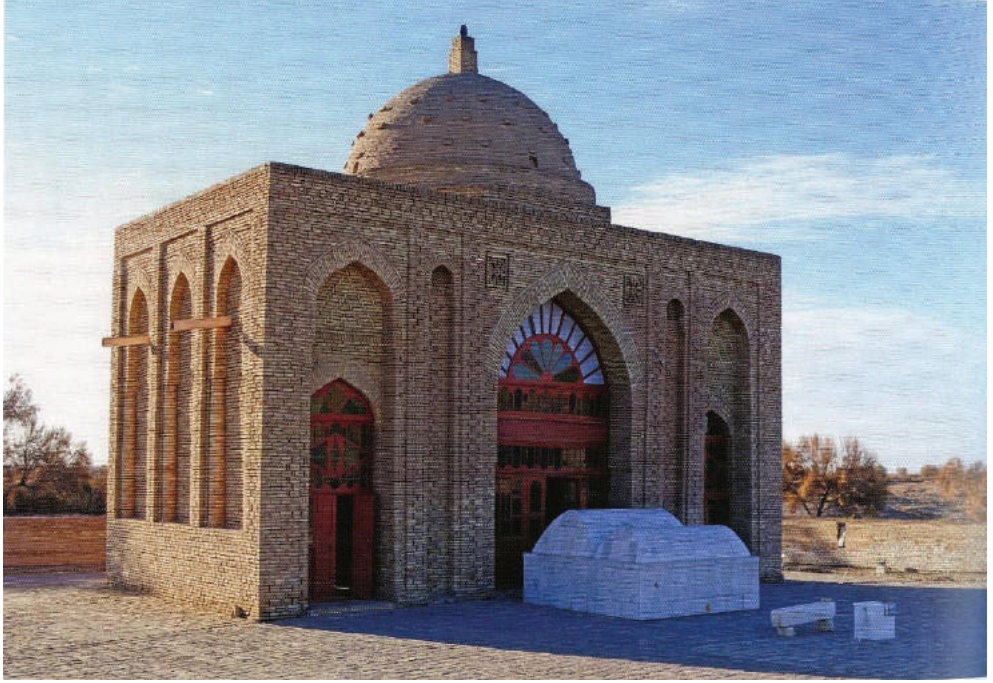

Foto 11. Talhatan Baba

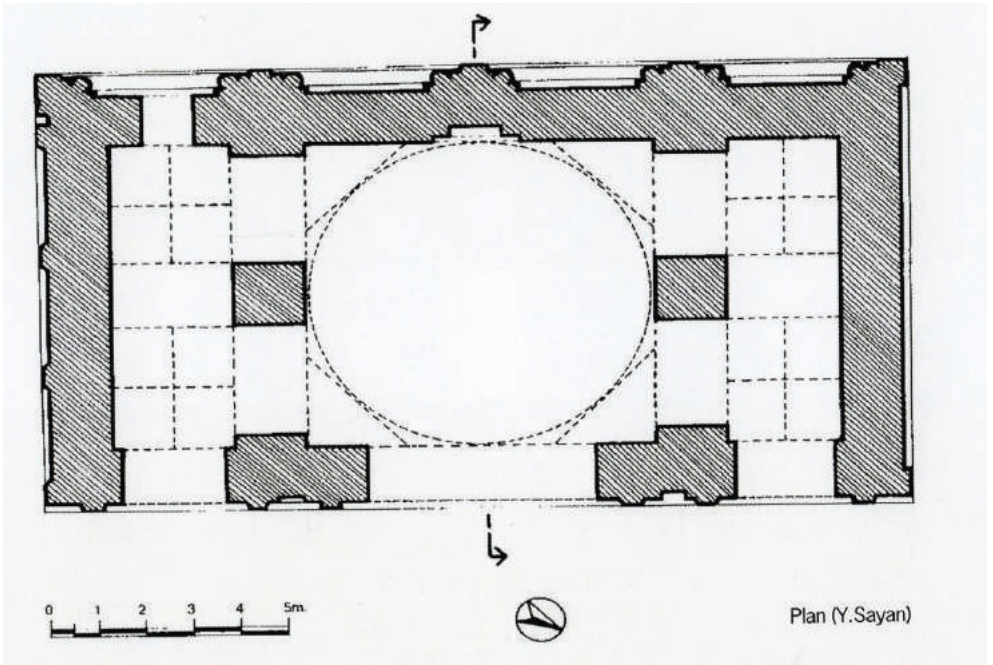

Foto 12. Talhatan Baba

- 1 Merhum hocamızın (1914-2013) bu makalesi IV. Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1994, s. 1-8'de yayınlanmıştır. Resimleri; Anonim, Büyük Selçuklu Mirası, İstanbul, 2014'den alınmıştır. (Prof. Dr. Haşim KARPUZ)